

הצב, החרדון והקרפדה

המילה צב משמשת בשתי הוראות שונות במקרא.¹ בויקרא יא, כט "הצב" הוא יצור חי הנמנה ברשימה של שמונת השרצים אשר "כל הנגע בהם במתם יטמא עד הערב".² בשני המקומות האחרים הוראת המילה היא 'סוג של עגלה', 'עגלת משא',³

* עיקרי הדברים נאמרו בהרצאה שנשאתי בישיבת המליאה של האקדמיה ללשון העברית ביום כ"ט במרחשוון התשס"ב (4 בנובמבר 2002). תודה לפרופ' מרדכי כסלו ולד"ר חיים א' כהן על הערותיהם ולפרופ' חיים כהן על ההערה האטימולוגית (הערה 3 להלן).

1. בתרגומים הארמיים נקריה צבא (על נגזרותיה) שלוש פעמים: פעמיים בתרגום הנביאים לישעיהו מט, כב; נחום ב, ח, ופעם נוספת במיוחד ליונתן לבמדבר ז, ה. במקומות אלו הולמת את ההקשר המשמעות 'עגלה מכוסה'. אך נשאת הקושיה מדוע לא נבחרה המילה הזאת לתרגום את ובצבים בישעיהו טו, כ. אם אמנם משמעות צבא כמשמעות 'עגלת צב', יש בכך עדות שהצד"י היא מקורית (צ₁), בשונה מהצד"י שבשמו של השרץ צב (צ₃). כלומר מקורן של שתי המילים שונה.

2. ויקרא יא, כח. מחבר מגילת המקדש נ, כ נקט פרפרזה על ויקרא יא, כט: "כל שרץ הארץ תטמאו החולד והעכבר והצב למינו".

3. כהוראת subbu, sumbu האכדית. עיין למשל אופנהיים, 1962, עמ' 244–245; באומגרטרנר ושתאם, ערך "צב I". השווה פרחון, נו ע"א: "שש עגלות צב – פ' של מעמס". על גזרונה של המילה עיין מאנקובסקי, 2000, עמ' 131. לעניין זה העירני פרופ' חיים כהן מן החוג ללשון העברית באוניברסיטת בן-גוריון, ואני מוסר כאן את דבריו כלשונם:

ההשוואה בין צב העברית ובין sumbu (subbu) ('עגלה') האכדית הוצעה כבר על ידי דליטש, 1886, עמ' 34 (עברית מקראית צב karren = ארמית צבא = אשורית sumbu). לא מצאתי הקשר אכדי מקביל לכתוב במדבר ז, ג. פה המובן [סוג] עגלה, וזה מוכח על פי ההמשך בפסוק ו, אשר שם המילים "שש עגלות צב ושני עשר בקר" (מפסוק ג) מוחלפות על ידי "את העגלת ואת הבקר" (השווה גם פסוקים ז, ח). לעומת זאת, קיימים הקשרים מקבילים רבים באכדית לכתוב בישעיהו טו, כ: "והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בסוסים וברכב ובצבים ובפרדים ובכרכרות". השווה למשל באנאלים של סנחריב narkabāt sisē šumbī parē "מרכבות סוסים צבי פרדים" (OIP 2, 24:25); והשווה עוד בייחוד באנאלים של סרגון השני šumbī sisē parē imērē gammalē adi bušēšunu ma'di ašlula "צבים, סוסים, פרדים, חמורים וגמלים, יחד עם רכושם הרב, לקחתי לי כשלל" (Lie, Sargon, 52:17); מכאן אולי יש אף עדות להעדפת המובן של המילה כפְּרָוֹת בישעיהו טו, כ כ' [סוג של] גמלים". ולבסוף, באשר להומונימיות עם צב 'חרדון', יש להדגיש שאין תקדים כלשהו בשפה שמית קדומה כלשהי להתפתחות סמנטית המקשרת בין שני המובנים 'עגלה' ו'סוג' לטאה' או כדומה,

הן בצירוף עגלת צב (במ' ז, ג), הן כמרכיבו הפרגנאנטי של הצירוף ובצבים (יש' סו, כ).⁴

1. הצב בתרגומים העתיקים

גם התרגומים העתיקים היטיבו להבחין בין ההוראות השונות של המילה, ולהם מסורת ביאור משותפת. לדידם הצב שברשימת השרצים נמנה עם מחלקת הזוחלים. התרגומים הארמיים מסרו את "הצב": "חרד(ו)נא".⁵ מן הסתם כיוונו לסוגי החרדון (Agamidae), ובכלל זה לחרדון-הצב (*Uromastix aegyptius*), שהוא "בעל הבשר" שבמשפחת החרדוניים (עיין בתצלומים שבסוף המאמר). גם התרגומים הערביים של רס"ג ושל השומרונים, הגורסים *صَبَّ*,⁶ מכוונים לחרדוניים. תרגום השבעים תרגם *κροκόδειλος ὁ χερσαίος*, תנין היבשה, שהוא זוחל יבשתי גדול;⁷ ובעקבותיו צועדת הוולגטה (*corcodillus*).

לעומת זאת, את עגלת צב ואת צבים הבינו מרבית התרגומים האלה 'עגלות (או מרכבות) מקורות'. תרגום אונקלוס: "עֲגֵלָן פֶּד מְחַפֵּין"; תרגום השבעים לתורה: *ἀμάξας λαμπηναίος*, ולישעיהו סו, כ: *λαμπήναις*, כלומר 'עגלות מכוסות'; עקילס ביאר באותה הדרך: *σκεπαστόν*.⁸ הוולגטה לבמדבר ז, ג: *lectitcis*, כלומר 'אפיריונות', ובישעיהו סו: *plaustra lecta*, 'עגלה מכוסה'. רס"ג בתרגומו הערבי

אדרבה, שלוש המילים האכדיות הרגילות לעגלה (*eriqqu*, *šumbu-ru magarru*) ניתן למנות את המובנים הבאים: 'עגלה', 'מטען העגלה', 'גלגל העגלה', 'מרכבה', 'גלגל המרכבה' וישם למערכת כוכבים (Ursa Major) (ראה *CAD*, E, 296–297; M/1, 32–34; S, 244–245) (*CDA*, 77, 188, 341). כלומר, במקרה זה אין תקדים להתפתחות הסמנטית הדרושה. לפיכך אין אפשרות של פוליסמיות ויש לקבוע הומונימיות לשתי מילים אלה באופן מוחלט.

4. בדרך של סינקדוכה. דוגמאות נוספות מביא אראל, תשל"ז, עמ' 77. הצורה ובצוביים? שבמגילת ישעיהו השלמה לישעיהו סו, כ, חזרת אל *šubbu* האכדית, או משקפת הידמות לבי"ת השפתית.

5. חורג הוא תרגום אונקלוס השואל את הצורה העברית ללשונו הארמית: *צבא*.

6. אף *כא* (עבא) הסורית, המקבילה הארמית המדויקת של צב ושל *صَبَّ*, הוראתה סוג של חרדון (Agamidae). ישועדד מזהה בין השניים: "חרדנא לעבא קרא" (איינדה, 1958, עמ' 72).

7. כנראה חרדון-הצב. עיין פליישר במילון התרגומים של לוי, 1867, א, עמ' 425; לעו, 1969, עמ' 85; לידל וסקוט, 1940, א, עמ' 997.

8. זו גם הצעת הביאור בספרי במדבר מה (עמ' 50): "ו'כ?מנסקי'פסקאות היו מחופין". אך חלוקת המילים שונה (*metanalysis*): "כמין סקיפסטאות", כפי שהעיר אל נכון בובר במהדורתו לפסיקתא דרב כהנא, קג ע"א. השווה רש"י לתהלים מב, ה: "סך – לשון סכך וסוכה, כלומר בעגלת צב שהיו מחופות כמין סוכה ושמן בלשון אגדה סקפסטאות ואסקופיטיס".

לבמדבר ז, ג: "עגל(את) מצבכה", כלומר 'עגלות מכוסות ומקורות';⁹ בישעיהו סו, כ תרגם רס"ג את "צבים": "אלמחאמל", כלומר 'אפריונות על בהמות'.¹⁰ שאר התרגומים אינם פשט הכתוב, ומבוססים על מדרש המילה צב. מרביתם מבססים את תרגומם על דמיון הצליל בין צב לבין צָבָא.¹¹

הצעת התרגום ל"ובצבים" בתרגום הנביאים היא "ובדח(י)לוון" על פי עדות תרגום הפטרה בכ"י סונצינו מס' 59, הערוך והמתורגמן.¹² האחרונים מייחדים במילונייהם ערך לצורה זו (באות דל"ת ולא ברי"ש), ומבארים את המילה מן דח"ל (לשון 'פחד'). אך יש לנתח את וּבְדַחַ(י)לוּון לא ו+ב+דחילוון ('חיות מפחידות'), אלא ו+ב+דחילוון, כלומר 'ובשל תְּלֹות'. המתרגם ביאר את "צבים": 'צבאות'. מבחינה תחבירית ראה במילה הזאת את משלימו של הגרעין רָכַב (המילה הקודמת), וכך פירש את וּבְרַתְפִין וּבְדַחַ(י)לוּון: 'ברכב וב(רכב) של צבאות', כלומר 'רכב הנושא גייסות'. למסורת הזאת של תרגום הנביאים מצטרף אף התרגום הארמי של השומרונים, שמרבית כתבי היד שלו מתרגמים את "עגלות צב" (שבנוסח השומרוני): "עגלן דחיל" וגם "עגלן חיל", כלומר 'עגלות (של) צבא'.¹³

גם בבסיס תרגומו (השני) של המיוחס ליונתן ל"עגלת צב" עומד צבא: "עגלן כד מחפן ומטקסן". מטקסן היינו 'ערוכות ומוכנות'. הפועל גזור מן *τάξις*, שעניינה בין השאר הן 'סדר' הן 'צבא'. השווה: 'וחמושים [...] מלמד שעלו מטוקסין בחמשה מיני זיין" (מכילתא דרשב"י יג, יח).¹⁴ לכך רומז כנראה גם תרגומה של הפשיטתא למקום: "עגלן כד מתקנן".¹⁵

תרגום הקטעים והתרגום הארץ ישראלי שבכתב יד נאופיטי תרגמו "עגלן מזווגן",¹⁶ כלומר 'עגלות מחוברות',¹⁷ בהתבססם אולי על הקשר בין צב לצבת, צוות, שעניינה 'חיבור', 'זיווג'.¹⁸

9. לפי קאפה, תשכ"ג, עמ' קיח. דרנבורג, תרנ"ג, עמ' 201: "בעלות בריחי ברזל". גרסה כזאת מכיר גם התרגום הערבי של השומרונים, בצד "עגלאת צב(א)". ראה שחאדה, תשס"ב, עמ' 197–196.

10. עיין רצהבי, תשנ"ד, עמ' קמז.

11. השווה "צב – של צבא הלויים עומדים עליהם" (שיר השירים רבה ו, י). הרשב"ם בביאורו לבמדבר ז, ג: "ונראה בעיני עגלות העשויות להלון בצבא ובדרכים רחוקים"; והזקוני: "לשון צבא [...] העגלות ההולכות בצבא למלאכת המשכן".

12. בעל המתורגמן כתב בערך "צב": "ובדחילון – לשון צבאות וחילות".

13. טל, תשמ"ב, ב, עמ' 164–165.

14. עיין נלדקה, 1909; מורשת, תשמ"א, עמ' 183.

15. עיין מאורי, תשנ"ה, עמ' 182–183. בישעיהו סו, כ לא תורגמה ובצבים.

16. עיין קומלוש, תש"ס, עמ' 225.

17. רד"ק (בעקבות ריב"ג) בביאורו לבמדבר ז, ג ולישעיהו סו, כ מסביר: "והם כלים [מעצים] מחוברים שנושאים בהם בני אדם על גבנן] בהמה". אולי ביקש לבאר כך את מזווגן.

18. השווה נגזרי צב"ת בעברית ובארמית. מעניינת הדוגמה הכורכת את צב"ת עם זוג: 'מתנני'. מצאן צבתין או כרוכות. מאי צבתין מאי כריכות. אמ' רב יהודה. הן הן צבתין הן הן כריכות.

בשולי נאופיטי לבמדבר ז, ג מוצע כתרגום ל"עגלת) צב": "טעינן צבי כד הנון מחפין". הצורה צבי אינה משמשת בארמית. כנראה נשתבשה מן צבו, 'חֶפֶץ', או מנגזרת אחרת של צב".

2. הצב בספרות חז"ל

בתורה נמנים שמונה שרצים שנבלוטיהם מטמאות. מקרב אלה היחיד המייצג מינים נוספים הוא "הצב למינהו". מחבורתו של הצב אפשר ללמוד שגם חז"ל ביארוהו כסוג של לטאה (Lacertilia). בספרא שמיני ה, א (נב ע"ב) נאמר: "צב – זה הצב. למינהו – לרבות מיניו שלצב: חוורוור וכן הנפלים וסלמנדרה".¹⁹ כבר המשפט הראשון, "צב זה הצב", יוצא ללמד שמשמעותה של המילה לא השתנתה גם בתקופת חז"ל. ואין "הצב" אלא 'חרדון'.

2.1 מהו "הצב למינהו", כלומר מהם המינים (המשפחות) שהם בכלל "הצב" לדעת חז"ל?

א. חוורוור או עֶרְוֹד. מן האנקדוטה בחולין קצו ע"א עולה שהוא דומה הן לנחש הן לחרדון: "א' רב הונא בר תורתא: פעם אחת הלכתי לזוער וראיתי נחש שכרוך על הצב. לימים יצא מהם ערווד".²⁰ תוספתא ברכות ג, כ: "אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא שהיה מתפלל ונשכו ערווד ולא הפסיק. הלכו תלמידי ומצאוהו מת על פי חורו. אמרו: אֵילוֹ לַאדָם שִנְשָכו ערווד, אֵילוֹ לַערווד שִנְשָכו לְבָן דוסא".²¹ ייתכן שהצעת הזיהוי של עֶרְוֹד/חוורוור היא 'חומט', שבסוגים אחדים ממשפחתו ניכרת מגמה לניוון הגפיים ומראהו כשל נחש בעל רגליים, כיצור כלאיים של נחש ולטאה. החומט הרפואי (Scincus scincus) והחומט המנומר (Eumeces schneideri) זריזים, תוקפנים ונשכנים ונחשבו (שלא בצדק) ארסיים.²² אפשרות אחרת היא לזהותו בקמטן (Ophisaurus apodus),²³ הנראה גם הוא נחש בעל רגליים. אך הוא אינו תוקפני ואינו ארסי.

צבותין זווי זווי. כרוכות דרכי טובא" (עירובין צו ע"א). עוד עיין בהסברו של רש"י פין (ד, עמ' 130): "רבי אומר: אין צב אלא קמורות וכו' – מחופות, רבי שמעון אומר: אין צב אלא צמודות. ולפי הנראה שכל שלושת הביאורים האחרונים כלולים ומסתעפים מהוראה כללית אחת שיש לשורש צב, צבב, שהוא חבור וקבוץ מסודר, ומזה קמירה והיקף כפוף (געוואָלבוּנג)".

19. נוסח דומה בחולין קצו ע"א: "הצב – זה הצב. למינהו – להביא ערווד וכן הנפילין וסלמנדרא".
20. מסורת דומה על חברבר שהוא תוצאת הכלאה של חרדון וחכינה מובאת בירושלמי ברכות יב, א; בראשית רבה פב, טו. ואף מכאן עולה שאין צב אלא 'חרדון'.
21. סיפורים דומים בברכות לג ע"א; שמות רבה א, לב.
22. ארבל, 1984, עמ' 91–96.
23. כהצעת דור, תשנ"ז, עמ' 163.

ב. בן הנפלים הוא לדעתי כינוי לחרדון־צב. חרדון מצוי (*Agama stellio*)²⁴ נפוץ בכל הארץ, ולעומתו חרדון־צב הוא יצור מדברי, הגדול ממנו עשרת מונים (משקלו מגיע עד שלושה ק"ג), ובהשוואה אל חרדון מצוי הוא אכן נראה כבן נפילים.²⁵

ג. סלמנדרה היא סלמנדרה (*Salamandra salamandra*). אמנם אינה נמנית עם סדרת הלטאות אלא עם מחלקת הדו־חיים (*Amphibia*), אך בצורתה היא דומה לזוחל. אין פלא אפוא שהקדמונים ראו בה מין של צב.²⁶ פירוט "מיני" הצב מלמד אפוא שגם בתקופת חז"ל לא השתנתה הוראת המילה. הוא נתפש כזוחל, וסתם "צב" הריהו 'חרדון'.²⁷

2.2 מהם "עגלת צב" ו"צבים" לדעת חז"ל?

רבות הן דרכי הביאור שהציעו החכמים לבארם, וכמו בתרגומים העתיקים, מרביתן מנסות לקרב את צב למילה דומת צליל, בדרך של מדרש עממי. לשם הדגמה הנה אוסף של דרכי ביאור שנלקטו בכמדבר רבה יב, כב:

שש עגלות צב. מהו צב? דומות לקליינין.²⁸ צב – ר' ישמעאל אומר: אין צב אלא מצויירות.²⁹ צב – אין צב אלא מטוקסות,³⁰ שלא היו מחוסרות כלום.³¹ צב – רבי אומר אין צב אלא קמורות,³² וכמנסקי פסקאות³³ היו מחופות, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר: והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' וגו'.³⁴ צב – ר' שמעון אומר: אין צב אלא צמודות,³⁵ שנא': והביאו

24. אמתי ובוסקילה (תשס"א, עמ' 128) מציינים ששמו המדעי עתה הוא *Laudakia stellio*.
25. עיין גם לעו, 1969, עמ' 84; אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 294. אהרני (תר"ץ, ג, עמ' 46) קורא בשם זה לכוז (Monitor), אך השם הערבי שמביא בצדו, سقنقور, עניינו דווקא 'חומט'.
26. שיינהאק (תר"א, עמ' קצח) כולל את הסלמנדרה בין הלטאות.
27. שמו הארמי של הצב הוא חרדון. אך חרדון הארמי נכנס ללשונם העברית של אמוראי ארץ ישראל בסיפור ההזדווגות של החכינה והצב (ירושלמי ברכות יב ע"ב; בראשית רבה פב, טו [עמ' 1995]).
28. אולי הכוונה καλιά-ל ביוונית ול-cella ברומית, שעניינן 'בית עץ', 'חדר'. על הצעתו של קראוס לקשור את המילה עם χέλειον עיין להלן.
29. פירש מלשון צָבַע.
30. פירש, כאמור לעיל, מלשון צָבָא.
31. פירש מלשון צב"י 'להתמלא (יתר על המידה)', 'להתנפח'.
32. אם אינה לשון 'קימור', ייתכן שעניינה 'מכוסות' ביוונית καμάρα היא 'מרכבה מחופה'. כך דעת טורסיני במילון בן־יהודה, ערך "קמר".
33. מעניין σκεπαστόν, כאמור לעיל.
34. והמשכו של הפסוק שעליו נסמכת הדרשה: "בסוסים וברכה ובצבים". בעקבות הביאור הזה נקרא בתקופת תחיית הלשון דליז'נס מחופה בשם "עגלת צב". עיין אורנן, תשנ"ו, עמ' 230. לוי (תרפ"ו, עמ' 16) הציע לכנות את המכונת בשם "עגלת צב".
35. 'מחבורות', מלשון צבת, צוות, כאמור לעיל.

בניך בחוצן וגו'.³⁶ תני בשם ר' נחמיה כמין כמרוסא³⁷ היו כיפין עשויות. ר' נחמיה אומר: היו כצבעו של רקיע.³⁸

ניתן לראות אפוא שהן בתקופת המקרא הן בתקופת חז"ל לא היה קשר של משמעות בין היצור צב לעגלה צב, ובעל החיים היה לדידם לטאה גדולה (חרדון).

3. הצב בראשית האלף השני

כיצד ביארו את טיבו של היצור הזה חכמי העברית במאות הראשונות של האלף השני? אמנם יש מהם שהניחו את השם ללא ביאור בהניחם שפשר שמו ידוע לכול, אך מרביתם פירשו את המילה בשלוש דרכים נפרדות.

3.1 סוג של לטאה

קבוצה של פרשנים ממשיכה את מסורת הביאור המסורה מימי קדם.

א. ריב"ג (המאה האחת-עשרה): והצב למינהו – *הו הצב*.³⁹
 ב. לוי בן יפת (המאה האחת-עשרה): "ודע כי מקצת החכמים אומרים כי הצב הוא שרץ האש, ומענה⁴⁰ כי מעונו האש, ושמה יחיה, ושמו אל סמנדל ואל סקרקור [צ"ל סקנקור]."⁴¹ החכם הקראי הזה מציין שיש המזהים ב"צב" את הסלמנדרה⁴² ויש המזהים בו את החומט.⁴³

ג. בשבת יד, א נזכרים "שמונה שרצים" בניגוד ל"שאר כל שקצים ורמסים": "שמונה שרצים האמורים בתורה הצדן והחובל בהן חייב, ושאר כל שקצים ורמסים, החובל בהן פטור". ואילו בטהרות ה, משניות א, ד הוגדרו אותן שתי הקבוצות בדרך אחרת: "השרץ והצפרדע", כאשר הצפרדע מייצגת את "שאר כל שקצים ורמסים".⁴⁴ הרמב"ם בהקדמתו לסדר טהרות אומר בעניין זה:⁴⁵ "שרץ נאמר על כל אחד משמונת המינים האמורים בתורה [...] ושאר השקצים והרמשים כגון

36. ראה הערה 1 לעיל.

37. ביוונית *καμάρομα* היא 'כיפה'. המילה באה בגרסאות שונות ומגוונות. עיין בערוך השלם, ערך "כמרוסא": בובר, פסיקתא, ח ע"א-ע"ב; אפשטיין, תרפ"ד, עמ' 47-48. כך ביאר גם אלפאסי, עמ' 496: "סת עגל מקבבה".

38. פירש גם הוא מלשון צבע.

39. נויבאואר, 1875, עמ' 597.

40. מען ומענה בלשון ימי הביניים עניינן גם 'סיבה'. עיין בן-יהודה, ו, עמ' 3187-3188.

41. לוי בן יפת, ד, עמ' 384.

42. נתכנתה "שרץ האש" על פי האמונה שהיא חסינת אש: "ומה סלמנדרא על שתחלת בריתה מן האור אין האור שולטת בו [...] (תנחומא, וישב, ג). ראה דור, תשנ"ז, עמ' 170.

43. ראה הערה 19 לעיל.

44. כסלו, תשמ"ט, עמ' 38, מכנה אותם "שרצים טהורים", כנגד "שרצים טמאים".

45. בתרגומו לעברית של קאפח, תשכ"ח, עמ' י.

הצפרדעים ומיני צב-השריון והאפעה והנחשים ודומיהן הכל טהור ואינו מטמא". המתרגם מציין שם בהערה ל"צב-השריון" שבמקור הערבי כתוב בכתב היד: סלחפאת ובנדפס: והטרטוקא.⁴⁶ ובאמת בלטינית של ימי הביניים נקרא צב-השריון בשם tortuca, ובספרדית tortuga.⁴⁷ מכאן הסיק בצדק בעל "משפט האורים": "מדברי הרמב"ם בהקדמה לסדר טהרות נראה ברור שהצב איננו בעל השריון, כי הוא המובא שם בשם טרטוקא, ברומית: [Schildkröte] tartuga, שאיננו מטמא, והצב הוא מן המטמאים".⁴⁸ מכאן ניתן ללמוד שלדעת הרמב"ם (המאה השתיים-עשרה) "הצב" אינו צב-השריון ובוודאי אינו סוג של צפרדע אלא מן הסתם סוג של לטאה.

ד. בירושלמי ברכות פ"ג ה"ד נדונות דרכי השתחווייה אחדות, ואחת מהנמנות שם היא דרכו של החרדון: "ובלבד שלא ישוח יותר מדאי. א"ר ירמיה: ובלחוד דלא יעביד כהדין חרדונה, אלא כל עצמותי תאמרנה: ה' מי כמוך". בעלי התוספות (המאה השתיים-עשרה) מעירים ל"כרע כחירא", ברכות יב ע"ב: "והצב כשהוא שוחה ראשו זקוף", כלומר גם הם רואים בצב חרדון "המתפלל" כשראו מורם.⁴⁹ ה. אחרון ברשימה ר' ברכיה בן נטרונאי הנקדן, שחי כנראה בראשית המאה השלוש-עשרה בצרפת, ובספרו "משלי שועלים" תרגם לעברית משלים מספר המשלים של Marie de France, משוררת ילידת נורמנדי במאה השתיים-עשרה. אחד ממשליו של ברכיה נקרא בשם "שחל וצב",⁵⁰ וזה לשונו:

שחל, אשר על כל יתגבר, בצל סלע ישן במדבר. ובניקק הסלע נצב מאחרי ערפו הצב. ויאמר הצב: מי הוא זה אשר לפני חורי כרע שכב כארי? ויתמרמר וירץ עדיו בחמת רוחו וישכנו כפתע במצחו. וייקץ משנתו השחל ובעיניו אשר כגחל וכלפידים ישוטט אולי יחזה: איזה הוא ומי הוא זה אשר לעשות כן לבו מלאו. והצב כבר שב דרך באו ויבט אל השחל והנה סר וזעף כאשר פּמְעַרְצָה נושכו יסֶעֶף. ויקרא לו הצב: התבקש את אשר הרע לך? אני הוא הצב העומד למולך אשר באפי וזעפי נשכתיך. ומאד חרה לי אשר לא המתוך. אללי לך כי רשעת הלא תמצא רשעך. פתע יקומו נשכין ויקצו מזעזעין. הבגורתך ובגדלתך תהיה לי לשטן לאשר אֶחֶשֶׁב בעיניך נבזה וקטן כי נגשת אל הסלע לסתום מבוא ביתי. ואני בקרוני אליך לשטן יצאתי.

46. ומוסיף: "ואיני יודע מהו".

47. עיין במילון האנגלי האוקספורדי (OED), ערך tortoise, וכן לריון, 1858, עמ' 230.

48. שטיינברג, תרנ"ז, ערך "צב".

49. דאלמאן, 1923, מס' 69, מציין שתנועותיו של החרדון נראות כתפילה גם בעיני הערבים. עיין שם.

50. ברכיה, עמ' סז.

והמשל להזהיר הגדולים על הקטנים פן ברב כח ועצמה ואונים ובגאווה נגד קטנים מהם יאשמו. כי הנרדפים חיים עצמו. ואם קטנים הם גדלה גבורת לבם ובקרבם ישימו ארְבָּם לנקם בשאט נפש, ויִלָּבב הַנָּבוֹב כי יש ענק נחנק בזבוב ויש עת יִפְשְׁלוּ הנפילים בַּנְּפִלִים ומן הרחלים יגורו השחלים.

הדס, שההדיר את משלי ברכיה, הכתיר את המשל הזה Lion and Toad⁵¹, כלומר הוא מזהה את "הצב" בקרפדה. לעומת זאת, הכותרת של שוורצבאום, אחרון המהדירים של "משלי שועלים", למשל הזה: The Lion and the Tortoise.⁵² לדידו היצור הקטן "המתעלל" באריה הוא צב-השריון. אך המהדירים האלה הלכו שולל אחרי משמעות המילה שהשתגרה בעת החדשה, והצעות הזיהוי שלהם אינן מסתברות.

בסיפורי אגדות מהודו מראשית האלף הראשון נפוצים סיפורי עימות בין הטיגריס, "מלך החיות" ההודי, ללטאה.⁵³ בייחוד נוגע לענייננו הסיפור על משחק המחבואים בין השניים, שבו תופסת הלטאה בזנבו של הטיגריס.⁵⁴ מסתבר שברכיה הנקדן כיוון במשל הזה לסיפור מעין זה. אין דרכם של הקרפדה ושל צב-השריון לגור או להתחבא בנדיק צר, אין הם נשכנים, ואין הם מצטיינים בזריזות רבה. לעומת זאת תיאור הדברים הולם היטב את החרדון (או לטאה אחרת). מידתו קטנה וצבעו כצבע הסלע, ושם משכנו, ועל כן אין האריה מצליח לזהותו. לסתותיו חזקות ובזריזות הרבה הוא יכול לחמוק מחיית הטרף. אין ספק שאליו כיוון ברכיה במשל הזה. אלה אפוא עדויות בלתי תלויות לכך שבספרד ובצרפת, במאות הראשונות של האלף השני, נשתמרה המשמעות המקורית של הצב, כלומר 'חרדון'.

3.2 צב-השריון

משמעים חדשים שבאו במקום המשמע הישן והטוב נוצרו בשל הקשר שביקשו למצוא בין בעל החיים לעגלה הקרויים באותו השם. הואיל ועניין לנו כאן בהמונים, אך טבעי היה הדבר לנסות לקשר בין בעל החיים לעגלה. מצד אחד הושפע הביאור של "עגלת הצב" מהמשמע 'סוג בעל חיים' שיש למילה. בביאורו לבמדבר ז, ג אומר ראב"ע: "צב. כמו 'ובצבים ובפרדים', מין ממיני השוורים המושכים את העגלות".⁵⁵ גם רד"ק מציע ביאור דומה לאותו הפסוק: "ויתכן לפרש שהם ממיני בהמה [...] לפי זה הפירוש של עגלת צב שהצב מושך אותה". מהצד האחר השפיעה ההוראה 'עגלה (מחופה)' על דרך ביאורו של בעל

51. הדס, 1967, עמ' 106.

52. שוורצבאום, 1979, עמ' 312.

53. עיין בודקר, 1957, מס' 384, 436, 591-592.

54. שם, מס' 593.

55. כנראה תפש את "עגלת צב" כסמיכות הפוכה: צב (ל)עגלות.

החיים. התבקש אפוא בעל חיים בעל כיסוי, וזה הוביל בסופו של דבר לזיהוי של הצב ביצב-השריון.

לעו הביא עדויות אחדות לזיהוי הצב ביצב-השריון.⁵⁶ העדות הראשונה העשויה לקשור בין בעל החיים הנדון לעגלה באה בפסיקתא דרב כהנא, ויהי ביום כלות משה, ח: "צב – דומות לקוליינין" (גרסת הערוך). אך כ"י אוקספורד גורס: "דומות לקילקילין", ויש גרסאות נוספות.⁵⁷ לכאורה קוליינין חוזרת אל *χέλειον* 'שריון', *χέλων* 'צב-השריון', כפי שהציע קראוס בספרו המונומנטלי,⁵⁸ "בעידודו" של לעו,⁵⁹ המציין שגם הסורית שאלה את המילה הזאת, אך בכ"ף: *حلمة, حلمة*.⁶⁰ הקושי בהצעה זו, כפי שניסח שפרבר בדיון אחר, "היא העובדה, שאין ה־ח היוונית משתנית לקו"ף בלשון חז"ל. קו"ף שבלשון חז"ל תמיד עומדת במקום ה־א היוונית, ואילו ה־ח היוונית מופיעה בלשון חז"ל ככ"ף".⁶¹ גם העובדה שאין עדות לחילופי גרסאות בכ"ף (מעין *כליונין) בשלל המדרשים מרחיקה את האפשרות הזאת. על כן אפשר שההסבר הרווח, הקושר את קלינין עם *καλιά* היוונית, Cella הרומית (אוהל, קובה) קרוב יותר אל האמת.

מצאנו מקורות נוספים המזהים את הצב ביצב-השריון:

א. הראשון המציע בכירור את הזיהוי 'צב-השריון' הוא בעל "לקח טוב" (=פסיקתא זוטרטא), טוביה בן אליעזר ממקדוניה, בן המאה האחת-עשרה: "צב – זה השרץ שהוא מכוסה כגון גביע".⁶² כשם שעגלות הצב מכוסות, על פי המדרשים, כן מכוסה הזוחל הזה במעין גביע, הוא שריון הצב.

ב. גם רבינו מיוחס בן אליהו, שחי כנראה במאה השתי-עשרה ביוון,⁶³ רואה בצב את 'צב-השריון', בבארו את "שש עגלת צב": "מחופות מלמעלה, וכן בצבים ובפרדים, והצב למינהו, על שם שהוא מחופה".⁶⁴ הוא לומד גזרה שווה: מה העגלות מכוסות אף גופו של הצב מכוסה.

56. לעו, 1969, עמ' 100–101.

57. ראה בובר, פסיקתא, ח ע"א; מנדלבוים, פדר"כ, א, עמ' 13. בכתב יד קאזאנאטנזה למקום: "דומות לקוליינות"; בשיר השירים ו, י: "דומות לקוליינון"; בבמדבר רבה יב, יז: "דומות לקלינין"; במדרש הגדול לבמדבר ז, ג: "דומות לקליינון".

58. קראוס, 1899, ב, עמ' 505–506.

59. שם, עמ' 506.

60. ברוקלמן, 1928, עמ' 329.

61. שפרבר, תשל"ד, עמ' 105. דוגמה חורגת היא השם קרטיס, הוא *κάρτις*, הנכתב בקו"ף (כגון ירושלמי נזיר נד, א; קידושין סד, א), בצד הכתיב כרטיס (ירושלמי כתובות ג, ג). אולי אף קלסטר (פרצוף) מקורה ב־*καρτατήρα*. עיין קראוס, 1898, א, עמ' 100, § 63.

62. לקח טוב, לב ע"א. הגביע סגור מכל צדדיו פרט לאחד, כשריונו של הצב.

63. מיוחס בן אליהו, תשכ"ח, עמ' 10–11.

64. מיוחס בן אליהו, תשל"ז, עמ' לט.

ג. יוסף בכור שור שחי באורליאנס בראשית המאה השלוש-עשרה יודע שהצב אטי ומסורבל ולומד ממנו על טיב העגלה: "צב לפי הפשט – עגלות גדולות כבידות שהולכים לאט, מפני כבידם כמו הצב השורץ שאין דרכו לרוץ וכן כתי': בצבים ובפרדים ובכרכרות. בצבים – בעגלות גדולות שמושכים הפרדים, ובכרכרות – עגלות קטנות קלות שמדלגות ומכרכרות".⁶⁵ לדידו מובן מאליו טיבו של הצב ובא לברר מה טיבה של העגלה.

ד. נתנאל בן ישעיה מתימן, בעל "מאור האפלה" (המאה הארבע-עשרה), מבאר את פשרן של "עגלות צב": "שש עגלות צב – הביאו הנשיאים עגלות אלו כדי שישאו הלויים עליהם את הקרשים וכלי המשכן. ואמרו צב, כלומר משוריינות, כמו שאמר אנקלוס כד מחפין, כלומר שהם מכוסים כסוי יפה מצוייר".⁶⁶ כנראה הוא רומז במילה "משוריינות" אל חיות בעלות שריון.

3.3 קרפדה

כד בכד עם מסורת הביאור המזוהה המזהה את הצב ב'צב-השריון', התפתחה במקביל מסורת אחרת, המזהה אותו ב"קרפדה". גם זו מסורת מזוהה, כי הקדמונים לא הבחינו בהבדלים שבין הקרפדה לצפרדע, ולדידם כולן קרויות צפרדעים.⁶⁷ וכאמור לעיל, הצפרדע אינה נכללת ברשימת שמונת השרצים הטמאים, ועל כן יש לתמוה על הצעת הזיהוי הזאת.

מה אפוא יכול להביא לזיהויו של הצב ב'קרפדה'?

ראשית, הניסיון הבלתי נלאה לקשר בין שורש המילה להוראתה. אחת מתכונותיה של הקרפדה היא התנפחותה בעת סכנה. המים המאריים בפרשת האישה הסוטה גורמים לבטן לצבות.⁶⁸ אם גיזרוננו של הצב הוא 'המתנפח', 'התפוח', על דרך האטימולוגיה העממית,⁶⁹ זה יכול לקשרו עם הקרפדה. והשנית, בשעת סכנה הקרפדה מפרישה ריר ארסי (bufonin) מבלוטות שעל פני

65. בכור שור, תר"ס, עמ' 15-16.

66. נתנאל בן ישעיה, עמ' ת.

67. דאלמאן, 1923, עמ' 71, מס' 65, מציין שלערבים שם אחד לצפרדעים ולקרפדות. כך סברו עוד במאה התשע-עשרה: "הצפרדע והצב (פראש אונד קרעטע) נחשבים שניהם למשפחה אחת" (שיינהאק, תר"א, עמ' קפח).

68. ראה במדבר ה, כא, ועוד שם.

69. ראב"ע, באחד מביאוריו לבמדבר ז, ג, מקשר בין צב לצב"י 'התנפחות, מלאות יתר': "ויש אומרים שהוא כטעם מלאות יותר מדאי, מגזרת זאת בטנך צבה". כמוהו אף הרמב"ן בביאורו לבמדבר ז, ב: "בצבים – אפשר שיהיה צב מלאות, וכן 'בצבים ובפרדים' – בעגלות מלאות אדם, ויהיה 'שש עגלות צב' שש עגלות של מילוי, ומלואן היה מקרבנות החנוכה אשר יפרש". השווה את דברי יל"ג בראשית משלו 'הצפרדע החפצה לדמות אל האיל בגדלו': "ותתנפח ותעש חיל, ותמלא בטנה רוח, כאגמון וכדוד נפוח" (גורדון, תשט"ז, עמ' רכ).

העור ומשתי בלוטות מרכזיות באזור האוזניים כדי להתגונן מפני אויבים, ועל כן בעלי החיים הטורפים נמנעים לגעת בה, פרט לנחשים.⁷⁰ בגלל התנהגותה של הסביבה כלפיה, ואולי גם בגלל צורתה הפחוסה והיוצאת דופן (כצב־השריון), נחשבה שרץ מאוס.⁷¹ "הגיוני" אפוא לכלול את הקרפדה ברשימת השרצים הטמאים. הצב, שזיהויו היה סתום אך שמו כלול ברשימה – הוא מועמד טוב לזה.⁷² נראה שרש"י הוא אבי הרעיון הזה, לזווג בין הצב שחיפש לו מאוזכר (referent) ובין הקרפדה "המבחילה",⁷³ המחפשת שם. הוא מבאר את הצב שברשימת השרצים: "פוייט, דומה לצפרדע". ובנידה נו ע"א מבאר את "זבוגי דמחוזא": "פרוייט הנמצאים יבשים במחוזא, והוא צב. ויש שקורין אותו בלעז בו"ט". וכן בעבודה זרה מ ע"א מבאר את "ביצת השרץ": "צב והלטאה מטילי ביצים הן. צב הוא בוטירי"ל⁷⁴ בלע"ז הדומה לצפרדע". משערים שפוייט/פרוייט בצרפתית עתיקה היא 'קרפדה'.⁷⁵ בו"ט, bot, אף היא 'קרפדה' (באיטלקית botta), ובוטירי"ל, boterel, היא צורת הקטנה (diminutive) של bot.⁷⁶ ייתכן שרש"י כיוון לסוגי קרפדה שונים.

בדרכו של רש"י הלכו עוד:

- א. רד"ק (המאה השלוש-עשרה) בערך "צב": "הוא הנקרא גריישנ"ט בלע"ז". מהדירי ספר השרשים שלו מציינים ששמה של הקרפדה בפרובנסאלית הוא אמנם graisant.⁷⁷
- ב. חזקוני (המאה השלוש-עשרה), בעקבות רש"י, מבאר את הצב: "פרוויט"א בלע"ז".⁷⁸
- ג. בספר הפתרונות מלייפציג (המאה החמש-עשרה) מתורגמת המילה שלנו "אַלבוט", היא בו"ט שהזכירה רש"י (לעיל).⁷⁹

70. ראה ארבל, 1984, עמ' 215, 216.
71. השווה דברי ברכיה על הצפרדע "מכל רמש תַּאֲרָךְ מְשַׁחַת" (ברכיה, עמ' מד). תיאור מפורט של תדמית הקרפדה אצל מנדלי (להלן).
72. כדי להדגיש שאין היא בכלל השרצים הטמאים במותם, המשנה מבדילה בין השרץ לצפרדע (טהרות ה, משניות א, ה).
73. ראה להלן בתיאוריהם של שיינהאק ומנדלי.
74. בדפוסים: כוכורי"ל. עיין קטן, תשמ"ה, עמ' 124 (מס' 1882). בכל אופן קרוקודיל אינו דומה לצפרדע.
75. עיין קוהוט, תרפ"ו, ערך "זבוגי"; קטן, תשמ"ה, עמ' 161; גרינברג, תשנ"ב, עמ' 280, 318.
76. עיין קטן, תשמ"ה, עמ' 124 (מס' 1882), 161 (מס' 2438–2439).
77. ספר השרשים לרד"ק, ערך "צב".
78. חזקוני, עמ' שס. לעומת זאת את זבוגי בנידה נו ע"א תרגם במילה אחרת בעלת אותו הפירוש: קראפאט (בצרפתית: crapaud). עיין קוהוט, תרפ"ו, ערך "זבוגי"; סוקולוף, 2002, עמ' 397.
79. בנית, תשנ"ו, עמ' 220–221.

4. הצב בעברית המתחדשת

בתקופת ההשכלה ובימי תחיית הלשון כבר אין זכר למשמעות המקורית של המילה, 'חרדון', והצב נותר עם שני משמעיו החדשים: 'צב-השריון' ו'קרפדה'.

4.1 צב-השריון

עדות להמשך מסורת הביאור של צב כ'צב-השריון' באה כבר בתקופת הרנסנס.

א. אליהו בחור מגדיר צב במתורגמן (1541): "הוא מין שרץ הנקרא בלשון אשכנז שילט קרוט".

ב. גם התרגום האנגלי העתיק (Authorized Version) משנת 1611 תרגם את הצב: ⁸⁰.tortoise.

עדים רבים יותר למשמע 'צב-השריון' בתקופת ההשכלה.

ג. ברוך לינדא (1788) כותב ב"ראשית למודים": "הצב – שילד קרעטע".⁸¹

ד. הורוביץ (1797) ב"ספר הברית": "בְּמִין הַרוֹחָשִׁים, ואשר להם רגלים קצרים המה למיניהם הצב הנקרא שילדקרעטע".⁸²

ה. בן זאב (1808), במילונו "אוצר השרשים", מתלבט בזיהויו של הצב בין 'אילנית' ל'צב-השריון',⁸³ אך בחיבור מאוחר יותר (1816) הכריע לטובת 'צב-השריון': "החמט"⁸⁴ והצב יגדל ביתם עמָהם".⁸⁵

ו. בלוך (1827) ב"שבילי עולם" קורא לשילדקרעטע בשם צב.⁸⁶

ז. יהוסף שווארץ (1845) ב"תבואות הארץ": "הצב – בל"ע אלסלֶפֶה (שילד קרעטע) נמצאים הרבה במחוז חברון. גם קוראין בל"ע אלצאב המין חֲרָדִין".⁸⁷

ח. יהודה ליב גורדון (1859) במשל "הארנבת והצב": "ומה? התפאר עליה שרץ הארץ, ובעוד ישם ישאף מרב היגיע, מה הועילוך עתה, הארנבת, רגליך? ומה לו עוד נשאת ביתך על כתפיך?!".⁸⁸

ט. אליהו ברד"ח (1868) ב"מעריך המערכות" מצטרף גם הוא לקבוצה זו.⁸⁹

80. צרפתי, תשל"ו, עמ' 123.

81. לינדא, תקמ"ט, יט ע"א (לקרפדה הוא קורא "הצפרדע גדולה", יט ע"ב).

82. הורוביץ, תקנ"ז, עב ע"א.

83. בן זאב, תקס"ח, ב, עמ' 236.

84. כלומר 'החלזון'. עיין בן-זאב, תקס"ח-ת"ר, א, עמ' 189. לעומתו קורא בלוך בשם חומט לצב-השריון (תקפ"ב, סג ע"ב).

85. בן זאב, תקע"ו, עמ' 59.

86. בלוך, תקפ"ח, ב, דף ג ע"ב.

87. שווארץ, תר"ה, עמ' סז.

88. גורדון, תשט"ז, עמ' רכט. המשל הזה התפרסם לראשונה ב"משלי יהודה", וילנה תר"ך.

89. ברד"ח, תרכ"ח, עמ' 274.

י. רש"י פין (לפני 1890, אך התפרסם ב-1913) מבאר (גם) כצב-השריון: "שם מין שרץ האדמה שמברייתו הוא גדל בקליפה שגדלה עמו ככיפה (שילדקראַט)".⁹⁰ וכן בתקופת תחיית הלשון ובעברית המתחיה:
 יא. אליהו ספיר (1911) מתרגם את Schildkröte ב"צב".⁹¹
 יב. י' אוזרקובסקי ומורים נוספים (1912) במערכי שיעור: "צב: Testudo. צב היבשה, צב המים".⁹²
 יג. אליעזר בן-יהודה (1912), במילונו הגדול, מתכוון בוודאי לצב-השריון כשמגדיר את גַל "מין ממיני הצב".⁹³

4.2 קרפדה

כהמשך טבעי למסורת הביאור המזהה את הצב ב'קרפדה', אחזו בה רבים מחכמי הלשון בעברית המתחדשת. הן הקרפדה הן צב-השריון דומים בצורתם הפחוסה יוצאת הדופן. רוב חכמי הלשון שביקשו לתאר את בעלי החיים באופן מדעי חיו באזור השפעת הגרמנית, ובה סתם Kröte היא 'קרפדה', וצב-השריון נתפש כקרפדה בעלת שריון, Schildkröte. חכמי הלשון הושפעו ממנה וכינו את הקרפדה "צב", ואת צב-השריון כינו "צב המגן" (שיינהאק) או "צב השלטי" (מנדלי).⁹⁴ רבים בתקופת ההשכלה מכוונים בשם צב ל'קרפדה'.
 א. יהודה ליב בן זאב (1808) פוסח על שתי הסעיפים ומציע את הזיהוי אילנית (Laubfrosch), הנמנית אף היא עם סדרת הצפרדעים, כצד צב-השריון (Schildkröte).⁹⁵
 ב. שמשון בלוך (1822), בספרו "שבילי עולם": "ובצבים (קרעטע)".⁹⁶
 ג. יוסף שיינהאק (1841) ב"תולדות הארץ": "צב הידוע (געמיינע קרעטע) לא נמצא יותר נתעב ומגועל לנפש האדם כמוהו אשר כמעט יחשוב כמֶןת לו אם נגע בו מבלי לראות בידיו".⁹⁷

90. פין, תרע"ג, ד, עמ' 130.

91. ספיר, תרע"א, עמ' 44.

92. אוזרקובסקי, תרע"ב, עמ' 205-207.

93. בן-יהודה, ב, עמ' 761. לעומת זאת בערך "צב", יא, עמ' 5348, עם שמגדיר את הוראת הצב בעת החדשה כצב-השריון, לא דק במובאות, ומראי המקומות (שמביא הוא עצמו או טור-סיני) מספרי הטבע מכוונים לעתים ל"קרפדה" (שיינהאק) ולעתים ל"צב-השריון" (בלוך). וראה גם ולדשטיין, תרע"ט, בערכו; אינהורן, תרפ"ג, עמ' 127-128; שפר, תרפ"ג, עמ' 69-70; לזר וטורטשינר, 1927, עמ' 512; אלמאליח, תרפ"ט, בערכו; ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248 (צב בצד גל).

94. זיידמן, תרצ"ו, עמ' 210.

95. בן זאב, תקס"ח, ב, עמ' 236. אך בכרך המפתח (הכרך השלישי), צב מיתרגם Kröte, כלומר 'קרפדה'.

96. בלוך, תקפ"ב, א, דף סח ע"ב.

97. שיינהאק, תר"א, עמ' קצא. לצב-השריון הוא קורא "צב המגן" (שם, עמ' קפה-קפח).

ד. לודויג לויזון (1858).⁹⁸

ה. שלום יעקב אברמוביץ (מגדלי מוכר ספרים) מתארו ב"תולדת הטבע":

הצב הוא נבזה ונמאס בעיני כל יושבי חלד מימות עולם ועד עתה ובכל נפש חיה הרומשת על הארץ אין גם אחת, אשר ירדפוה חנם כמו הצב האומלל, אשר קמו בו עדי שקר ויפח חמס על לא עול בכפו. רבים שמו לו עלילת דברים כי הוא משחית נורא וכקטב מרירי ימית את האדם במיץ עורו ובנשמת אפו, וכל אשר ישתין בו הצב ירקב בשרו מבלי הרפא, הגם אל מראיו יהפכו כל פנים לירקון. והוא מפיץ רעל ומות על כל ירק עשב וכל צמח, אשר יאכל ממנו או אך יעבור עליו. כאלה וכאלה ספרו עליו דוברי כזב ויבאישו את ריחו לא רק בעיני המהבילים והבוערים בעם כי גם בעיני משכילים רבים, אשר לחרפתם ולבשתם יהגו ריק וישליכו על הצב שקוצים מבלי דעת כי הוא נקי מפשע ודבר בליעל לא יצוק בו.⁹⁹

ו. רש"י פין (1913, אך נכתב לפני 1890) מביא גם פירושו כזה: "וי"מ שהוא הנקרא איידעכסע, ומחזקים פירושם מכמה מקומות וביחוד ממה שנאמר בגמרא (חולין קכו ע"א): אמר רב הונא בר תורתא... ראיתי נחש שהוא כרוך על הצב ויצא ערוך מביניהם. מזה נראה כי הצב הוא ממני הצפרדעים! [!] בעלי ריר ארסי ומזדווג אל הנחש".¹⁰⁰

ז. יהושע שטיינברג (1896) מתארו ב"משפט האורים" כך: "מין צפרדע המתנפח עד כי צבה בטנו (Kröte), ורירו ארסי ומזיק".¹⁰¹

וכן בתקופת תחיית הלשון ובעברית המתחיה:

ח. בכל מילוניו הרבים של גרזובסקי-גור, אשר משל בכיפה במילוני העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים, נוהגת הבחנה בין "צב" ("קרפדה") ל"צב-השריון".

98. לויזון, 1858, עמ' 230.

99. אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 239. בעמ' 241 הוא ממשך: "והנה יען אשר כל היום הוא יושב במחשכים ואך בלילה יצא ממסתרו, לכן יסתר שנים רבות מעיני אנשי הבית, אשר שמה תקע אהלו. ואם הפצא יפצא השכן הנבזה והנתעב הזה, יבהלו גרי הבית עד מאד וכל רואיו ירוד ממנו. והיה כאשר יחזיקו בו להשליכהו החוצה, יפער פיהו הרהב גם יתנפח כנאד ויפליט מתוך עורו ליחה סרוחה. וזאת לבדה היא כל נשקו בעת צרה. אבל גם הנשק הזה אך לא לעזר ולא להועיל, כי מיץ עורו איננו ארסי, כאשר יחשבו אויביו, ורק העור הרך לבד נצרב בו מעט, כמו עור השפחים והעפעפים. ולכן הכלבים האוחזים אותו בפיהם ישליכוהו כרגע במנוד ראש, ומפיהם יצא קצף וריר שעות מספר". בעמ' 242 הוא מסכם: "ומי יתן ותפקחנה עיני כל שוטניו בשאר ארצות תבל לראות את כל הגמולה הזאת שייגמול לנו, ולא יוסיפו עוד לענותו ולהוציא עליו דבה, כי הוא מרירי וארסי וגם יבוא ברפתים למוץ חלב עזים ופרות ועוד דברי-בלע כאלה, אשר אין להם שחר".

100. פין, תרע"ג, ד, עמ' 130.

101. שטיינברג, תרנ"ז, ערך "צב".

ט. מארגל (1906) וקופמן (1929) מציעים אף הם ל'קרפדה' את השם צב, ובצדו קרפד.¹⁰²

י. קרופניק (1939)¹⁰³ וזגורודסקי (1941)¹⁰⁴ רואים אף הם את ה'קרפדה' בצב. אפשר לראות אפוא מן הנתונים האלה שבמשך כאלף שנה, עד אמצע המאה העשרים, הייתה המשמעות של צב בעברית גם 'קרפדה'. השימוש הזה של המילה לא היה נחלתם של מלומדים בלבד אלא אף נחלת הכלל, אם אמנם משקפת המילונות העברית של המחצית הראשונה של המאה העשרים את דרכה של העברית.

5. אחרית דבר: הצב, החרדון והקרפדה

בעברית העתיקה, כלומר בלשון המקרא, בלשון חז"ל ובראשית ימי הביניים (תחת השפעת הערבית), הייתה משמעות השם צב 'חרדון', או 'סוג ממשפחת החרדוניים'. בראשית האלף השני חל מפנה בעברית, ואת מקומו של ה'חרדון', אשר לא היה ידוע באירופה, תפסו 'צב-השריון' וה'קרפדה' כנושאי השם צב. וכך, במשך כל האלף השני, התחולל מאבק עז בין שני המשמעים (השוניים) האלה על זכות הבעלות על הצב. בלשונם של הראשונים (בתום תקופת הגאונים), של המשכילים ושל מחיי הלשון עד ראשית המאה העשרים, מתרוצצים שני המשמעים בלי יכולת הכרעה. כאשר העברית הייתה לשון הספרות אפשר היה להשלים עם מצב זה של דו-משמעות בתחום ה'ראליה', אך כשהעברית הפכה לשון חיה, היה צורך ממשי להפריד בין הדבקים ולקבוע שם נפרד לכל יצור.

במילונים של ראשית המאה העשרים (גור, מארגל, קופמן, גרוסמן וסגל, קרוא וזגורודסקי) מסתמן פתרון זה: סתם צב היה שמה של הקרפדה, ואילו ליצור המשוריין נוסף לוואי סומך: צב-השריון.¹⁰⁵ אך הפתרון הזה לא נתקבל, כנראה משום שבארץ נקלט והועדף סתם צב לציון 'צב-השריון',¹⁰⁶ על אף שאין לדבר כל הצדקה היסטורית.¹⁰⁷ נדרש אפוא שם שונה לציון את הקרפדה. הצעת

102. ללא הסבר למקור ההצעה. קופמן (תרפ"ט) מוסיף הצעת תרגום שלישית: זבני. בניה נו ע"א נמצא (בדפוס): "אמר רבא, הני זבוגי דמחזוא כי שלדן קיימת טמאין". נוסחים אחרים במקום זבוגי: זבוגי, זבני, זבוגי.

103. קרופניק, תרצ"ט, עמ' 335.

104. זגורודסקי, תש"א, ג, עמ' 760.

105. כדרך החלוקה בימינו בין תפוח לתפוח אדמה.

106. כעדות ספרי העיון והלימוד של ספיר (תרע"א) ושל אוזרקובסקי (תרע"ב), שנתחברו בארץ בראשית המאה העשרים.

107. אהרוני, שידע ערבית על בורייה והבין זאת, השתמש בספר הזואולוגיה שלו בשם שְׁלֹחֹפִית לציון את 'צב-השריון' (על פי سُلْحَفَاة. כנראה שימש במידה מוגבלת גם השם שְׁלֹחֹפִת באותה

קרפדה ירוקה - *Bufo viridis*צב יבשה מצוי - *Testudo graeca*

ולדשטין: עַרְדֵּעַן.¹⁰⁸ אינהורן הצייע את השם אַרְדֵּעַנָּה.¹⁰⁹ בת־שבע אהרני בחרה בשם צַפְרֵדֵעַ הַסֵּם לציין את הקרפדה.¹¹⁰ אך המנצחת בתחרות הייתה זו של מרגולין (1931): קַרְפְּדָה.¹¹¹ אפשר לשער שביסוד החידוש עומדים הכתובים: "כל מיני שרצים יפין לחלום, חוץ מן קריא, וקיפופא וקרפדאי" (ברכות נו ע"ב); "בואת שבעופות קיפוף בואת שבשרצים קרפדאי" (חולין סג ע"א, נוסח הערוך); וכן שמה הצרפתי של הקרפדה: crapaud. בדרך של תצלול ובהיסמך על שם השרץ קַרְפְּדָאי הומצאה הַקַּרְפְּדָה. הצעה זו קיבלה גושפנקה רשמית בהחלטות ועד הלשון,¹¹² ועוד יותר כשתפסה את מקומה בספר הזואולוגיה של מרגולין.¹¹³

ומה עלה בגורלו של החרדון?

בראשית האלף השני נטלו הקרפדה וצב־השריון מהחרדון את שמו, והוא נותר, כמדומה, חסר שם עד סוף אותו אלף. בספרי הטבע שנתחברו במאה התשע־עשרה נפקד מקומו של החרדון, כי באירופה אינו מצוי (מלבד דרום יוון).¹¹⁴ רק מנדלי,

המשמעות, על פי עדות גור (תש"ו, בערכו) ועל פי עדותו של טור־סיני במילון בן־יהודה, ערך "צב". כנעני, ערך "שלחפה", אף מביא לכך עדות בציטוט מביאליק: "כי ראיתי את השלחפה מורקת שריונה", ("שלשלת הדמים", בתוך הכרך "ויהי היום"; הוא אף מביא חלופה: שלחופה). שמות אלו לא שימשו כנראה בלשון החיה ונותרו מזכרת לפותרי תשכסים.

108. ולדשטין, תרע"ט, עמ' 535. על פי תרגומו של אונקלוס ל"צפרדע".
 109. אינהורן, תרפ"ג, עמ' 140-141. אורדען היא 'צפרדע' בארמית הארץ ישראלית.
 110. אהרני, תש"א, עמ' 45. זהו תרגום שאילה מן صَفَدَعِ السَّمِّ.
 111. מרגולין, תרצ"א. בעל הרעיון הוא אולי משה מארגל, אשר במילונו הגרמני משנת 1906 מתרגם את Kröte קרפד (בצד צב), ומחרה־מחזיק אחריו קופמן, תרפ"ט, ערך toad. צורה זו דומה יותר למקור הצרפתי, וקרפדה דומה יותר לכתוב שבתלמוד. ראה להלן. עזריה אלון סיפר לי, שבילדותו, בשנות השלושים בעמק יזרעאל, נקרא היצור הזה בשם קרפדה (בהטעמת מלעיל).

112. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248: הַקַּרְפְּדָה הִירְקָה (*Bufo viridis*).

113. מרגולין, תש"ח, עמ' 143.

114. למשל בקוסטורף (1639, עמ' 823) מפרש את חרדון/חרדונא כ'צב־השריון'. עוד בראשית

חרדון צב מצוי - *Uromastix aegyptius*חרדון מצוי - *Agama stellio*

ציולם: עמיקס שוב, המחלקה לזואולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

המתרגם לעברית את ספר הזואולוגיה של לנץ, מזכיר את הַחַרְדוֹן (הארדוֹן דער אראבער).¹¹⁵ חלפו שני דורות עד שאימץ אהרוני (1930) את הצעתו של מנדלי וקרא ל-*Agama stellio* חַרְדוֹן מצוי. אהרוני אף ביקש להחזיר עטרה ליושנה והציע לקרוא לחרדון-הצב (*Uromastix aegyptius*) צָב.¹¹⁶ אך הוא איחר את המועד. שמונה שנים לאחר מכן הכריע ועד הלשון ששם המשפחה יהיה חרדוֹניים, ושמות נציגיה: חַרְדוֹן (בחולם) וְחַרְדוֹן-צָב.¹¹⁷ כך, לאחר אלף שנים שניטל מן החרדון שמו המקורי, צב, וניתן ליצורים אחרים, הוחזר לו השם הארמי, חַרְדוֹן, בהשפעת הערבית.¹¹⁸

היום כבר איש אינו זוכר שצב במקורו ציין 'חרדון', וששימוש זה נהג בעברית בוודאי אלפיים שנה (באלף הראשון שלפני הספירה ובאלף הראשון לספירה). בימינו נותר לכך זכר רק במרכיב צָב שבשם חַרְדוֹן-הצָב. במשך כל האלף השני התמודדו ביניהם "צב-השריון" וה"קרפדה" על זכות הבעלות לשאת את השם צב. המאבק הזה הוכרע רק לקראת אמצע המאה העשרים, בניצחוננו של צב-השריון. אך לולא ההמצאה "המבריקה" של השם קַרְפְּדָה, רב הסיכוי שבשפתנו החיה הייתה הקרפדה נקראת בשם צב.

המאה העשרים אין אינהורן מזכיר כלל מי ממשפחת החרדוניים (*Agamidae*) בספר הטבע

שלו (תרפ"ג), ובשם חַרְדוֹן (בצד השם פַח) מכנה דווקא את הזיקית.

115. אברמוביץ, תרל"ג, עמ' 108-111. בשם צָב הוא קורא, כזכור, לקרפדה.

116. אהרני, תר"ג, ג, עמ' 62.

117. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 246.

118. בערבית של ארץ ישראל הוא נקרא חַרְדוֹן, חַרְדוֹן, חַרְדוֹן (*ḥardūn, ḥardōn, ḥardōn*), אך במרבית

הדיאלקטים נקרא חַרְדוֹן (*ḥirdaun*). עיין דאלמאן, 1923, מס' 69; באואר, 1957, עמ' 83;

אלחטיב, עמ' 12.

נספח: כיצד נקרא צבי-השריון במקורות הקדומים?

יש רגליים לסברה שהזוחל צבי-השריון נזכר כבר במקרא. בנבואתו הקשה של הושע על אנשי הגלעד הוא אומר: "גַם מִזְבַּחוֹתֵם פְּגָלִים עַל תְּלָמֵי שְׂדֵי" (הו' יב, יב). הפירוש הרגיל, גְּלִים = 'ערמות', אינו מבהיר את הקשר שבין המזבחות שהפכו ערמות ובין תלמים. הן תרגום השבעים (ὡς χελῶναι ἐπὶ χέρσον ἄγρου)¹¹⁹ הן הפשיטתא ("ואף מדבחיכון איך גָּלָא בחקלא דארעא בְּרְתָא"),¹²⁰ הבינו שגורל המזבחות בגלעד יהיה כגורלם של צְבִי-שריון (הפוכים על גבם) על התלמים (הנחרשים) בשדה. היטיב לבאר את הפסוק דור: "כשחורשים מעלים את הצבים על גבי התלמים ואלה מתחילים לפסוע על פני התלמים. בירידה בתלם הם מתהפכים. המשל הוא שהמזבחות שהם שוא ושקר, מתנועעים כמו צבים = גלים על תלמי שדה".¹²¹ מסתבר אפוא שדווקא התרגומים העתיקים משקפים את כוונת הנוסח העברי של המקרא.

גם לשון התנאים מכירה את המילה: "עד שתהא מרבה – להביא את הגלים",¹²² ואת הצפרדעים הגדילים בים וגדילים בים וגדילים ביבשה" (ספרא, שמיני, ג; מט ע"ג).¹²³ בספרא באים זה בצד זה הגלים והצפרדעים, כי לשתי הקבוצות האלה מבנה גוף פחוס ויוצא דופן.¹²⁴

ברשימת הזוחלים של ועד הלשון, משנת תרצ"ח, הוצע השם צָבִים או גְּלִים לסדרת הצבים (Chelonia).¹²⁵ במבט לאחור, הואיל ואין הצדקה היסטורית לא לזיהוי הצב ב'צבי-השריון' ולא לזיהויו ב'קרפדה', חבל שלא התקבלה ההצעה "להחזיר עטרה ליושנה"¹²⁶ ולהחיות את השם העתיק גְּלִים לציון 'צְבִי-השריון', ואף לאמץ שוב את הצב לציון החרדון, או לפחות לציון חרדון-הצב, כהצעת אהרוני. אך שבשאת כיוון דעל על. ההיסטוריה של העברית לא עצרה מלכת גם בתקופת הגלות, וזו הטביעה את חותמה גם על משמעותו המודרנית של הצב.

119. הוצע לתקן את הטקסט היווני ל-*kolōnai* ('תלולית'), אך בטקסט כתוב *chelōnai*, כפי שמציין יוסטן, 2000, עמ' 119, וכבר ציין זאת בושאר, 1692, עמ' 1090. יוסטן טוען שהמתרגם היווני הושפע מהוראת המילה הנוהגת בלשון חכמים. אך עד שבה לטעון זאת, היה עליו לשאול אם אין ההומונים הזה משמש גם במקרא בהוראת 'צבי-השריון'.

120. דובאל, 1901, א, עמ' 490. מוזר ניקודה של המילה בגימ"ל קמוצה.

121. דור, תשנ"ז, עמ' 167–168.

122. כך בספרא שבניקוד בבלי, פינקלשטיין, תשי"ז, עמ' רי.

123. ראב"ד אומר בביאורו למקום: "גלים איני יודע מה הוא וכמדומה אני שהוא אותו המין שנקרא טרטוג" על שם שהוא עגול ומתגלגל". ולעו (1969, עמ' 99, הערה 1) מציין שטרטוגא הוא בפרובנסאלית *tartugue*.

124. כאמור לעיל, גם הגרמנים מכנים את שתי המשפחות האלה בשם אחד (*Kröte*).

125. ועד הלשון, תרצ"ח, עמ' 248.

126. דור, תשכ"ג–תשכ"ד, עמ' 291.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אבן ג'נאח = ספר השרשים לר' יונה אבן ג'נאח, מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו
 אברמוביץ, תרל"ג = ש"י אברמוביץ, ספר תולדת הטבע (נעתק לשפת עבר מספרו
 של לָנֶץ), ג: הזוחלים, וילנה תרל"ג
 אהרני, תרע"ד-תר"ץ = י' אהרני, תורת החי, א-ג, תל-אביב וירושלים תרע"ד-
 תר"ץ

אהרני, תש"א = ב' אהרני, דוחיים, ירושלים תש"א
 אוזרקובסקי, תרע"ב = י' אוזרקובסקי ואחרים, שעורי הסתכלות וידיעת המולדת,
 יפו תרע"ב

A. L. Oppenheim et al., *The Assyrian Dictionary of* = 1982
the Oriental Institute of the University of Chicago [CAD], 16, Chicago
 1982

אורנן, תשנ"ו = ע' אורנן, מילון המילים האובדות, ירושלים ותל-אביב תשנ"ו
 C. van den Eynde, *Commentaire d'Isôdad de Merv sur* = 1958
l'AT: II: Exode-Deutéronome, Louvain 1958

אינהורן, תרפ"ג = א"י אינהורן, בעלי-החיים, ב, ורשה תרפ"ג
 א. ש. אל-חטיב, *Chiabi's Dictionary of Agricultural and* = 1978
Allied Terminology, Beirut 1978

אלמאליח, תרפ"ט = א' אלמאליח, מלון עברי-ערבי, ירושלים תרפ"ט
 אלפאסי = דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', מהדורת שז"ל סקו,
 א-ב, פילדלפיה 1945-1936

אמתי ובוסקילה, תשס"א = פ' אמתי וע' בוסקילה, מדריך לזוחלים ודוחיים
 בישראל, ירושלים תשס"א

אפשטיין, תרפ"ד = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ברלין תרפ"ד
 אראל, תשל"ז = א' אראל, מבוא למדעי הלשון, תל-אביב תשל"ז
 ארבל, 1984 = א' ארבל, החי והצומח של ארץ-ישראל, ה: זוחלים ודוחיים, תל-
 אביב 1984

L. Bauer, *Wörterbuch der arabischen Umgangssprache*², = 1957
 Wiesbaden 1957

W. Baumgartner and J. J. Stamm, *The Hebrew and* =
Aramaic Lexicon of the Old Testament, trans. M. E. J. Richardson,
 1-5, Leiden 1994-2000

בובר, פסיקתא = ש' בובר, פסיקתא והיא אגדת ארץ ישראל מיוחסת לרב כהנא, ליק
 תרכ"ח

L. Bodker, *Indian Animal Tales*, Helsinki 1957 = 1957

- J. Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum*, Basel 1639 = 1639
- בוקסטורף, *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum*, Basel 1639
- S. Bochart, *Hieroicoicon*³, Leiden 1692 = 1692
- בושאר, *Hieroicoicon*³, Leiden 1692 = 1692
- בכור שור, תר"ס = " בכור שור, פירוש על התורה, ד: ספר במדבר, בעריכת י' ניימאן, ברסלאו תר"ס
- בלוך, תקפ"ב-תקפ"ח = ש' בלוך, שבילי עולם, א-ב, זאלקווא תקפ"ב-תקפ"ח
- בן זאב, תקס"ח = י"ל בן זאב, אוצר השרשים, א-ב, וינה תקס"ח-ת"ר
- בן זאב, תקע"ו = י"ל בן זאב, בית הספר, א, וינה תקע"ו
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז, ברלין, ירושלים ותל-אביב תרס"ט-תשי"ט
- בנית, תשנ"ו = מ' בנית, ספר-הפתרונות מלייפציג, א, ירושלים תשנ"ו
- ברד"ח, תרכ"ח = א' ברד"ח, ספר מעריך המערכות, וינה תרכ"ח
- C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 = 1928
- ברוקלמן, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 = 1928
- ברכיה = ברכיה בן נטרונאי, משלי שועלים, ההדיר א"מ הברמן, ירושלים תש"ו
- גור וקלזנר, תרס"א = י' גרזובסקי וי' קלזנר, מלון של כיס, ורשה תרס"א
- גור, תש"ו = י' גור (גרזובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ו
- גור, תש"י = י' גור, מלון שמושי, תל-אביב תש"י
- גורדון, תשט"ז = י"ל גורדון, משלי יהודה, כתבי יהודה ליב גורדון, כרך שירה, תל-אביב תשט"ז, עמ' קעה-רלח
- גרוסמן וסגל, תרצ"ח = ר' גרוסמן ומ"צ סגל, מלון עברי-אנגלי שלם, תל-אביב תרצ"ח
- גרזובסקי ראה גור
- גרינברג, תשנ"ב = י"א גרינברג, ספר לעזי רש"י בתנ"ך², ירושלים תשנ"ב
- G. H. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905
- דאלמאן, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig 1905
- G. H. Dalman, "Palästinische Tiernamen", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 46 (1923), pp. 65-78
- דאלמאן, *Palästinische Tiernamen*, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 46 (1923), pp. 65-78
- G. H. Dalman, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*³, Göttingen 1938
- דאלמאן, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*³, Göttingen 1938
- R. Duval, *Lexicon syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, = 1901
- דובאל, *Lexicon syriacum auctore Hassano Bar Bahlule*, = 1901
- 1-3, Paris 1901
- דור, תשכ"ג-תשכ"ד = מ' דור, "הנשר והעיט", לשוננו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 290-292
- דור, תשנ"ז = מ' דור, החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז
- F. Delitzsch, *Prolegomena eines neuen hebräisch-aramäischen Wörterbuchs zum Alten Testament*, Leipzig 1886
- דליטש, *Prolegomena eines neuen hebräisch-aramäischen Wörterbuchs zum Alten Testament*, Leipzig 1886

- דרנבורג, תרנ"ג = " דרנבורג, תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרס"ג, פריז תרנ"ג
- M. Hadas, *Fables of Jewish Aesop*, Translated from the Fox = 1967
Fables of Berechiah ha-Nakdan, New York 1967
 הורוביץ, תקנ"ז = פ"א הורוביץ, ספר הברית, ברין תקנ"ז
- The Oxford English Dictionary*, Oxford = 1971
 1971
- ולדשטין, תרע"ט = א"ש ולדשטין, מלון אנגלי-עברי עברי-אנגלי, יפו תרע"ט
 ועד הלשון, תרצ"ח = ועד הלשון, "רשימת הזוחלים והדוחיים המצויים בארץ",
 לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 245-248
- זגורודסקי, תרצ"ט-תש"א = מ' זגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, א-ג, תל-אביב
 תרצ"ט-תש"א
- זיידמן, תרצ"ו = י"א זיידמן, "מנדלי מוכר ספרים כמחיה הלשון העברית", לשוננו ז
 (תרצ"ו), עמ' 205-219
- חזקוני = חזקיה בן מנוח, חזקוני, ירושלים תשמ"א
 טל, תש"ם-תשמ"ב = א' טל, התרגום השומרוני לתורה, א-ב, תל-אביב תש"ם-
 תשמ"ב
- J. Joosten, "Qumran Hebrew and Hebrew Knowledge in = 2000
 Septuagint", *Diggers at the Well*, ed. T. Muraoka and J. F. Elwolde,
 Leiden 2000, pp. 115-130
- כסלו, תשמ"ט = מ' כסלו, "עקרונות המיון לקבוצות של בעלי-החיים בתורה
 והדגמתם בשמונת השרצים", חלמיש 7 (תשמ"ט), עמ' 27-40
- S. M. Laser and H. Torczyner, *Deutsch-hebräisches* = 1927
Wörterbuch, Berlin-Wien 1927
- J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, = 1868-1867
 1-2, Leipzig 1867-1868
- לוי בן יפת = לוי בן יפת, ספר המצוות, מהדורת י' אלגמיל, א-ה, אשדוד תשס"ב
 לויזון, 1858 = 1858
 L. Lewysohn, *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt 1858
- לויזון, תרפ"ו = ש"י לויזון, שלמי יוסף, בילגוריא תרפ"ו
- H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, = 1940
 1-2, Oxford 1940
- לינדא, תקמ"ט = ב' לינדא, ראשית למודים, ברלין תקמ"ט
- I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, ed. A. Scheiber, = 1969
 Hildesheim 1969
- לקח טוב = טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב, מהדורת א"מ פדואה, ב, וילנה
 תרמ"ד

מאורי, תשנ"ה = י' מאורי, תרגום הפשיטתא תורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ב

P. V. Mankowski, *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew*, Winona Lake 2000

M. Margel, *Deutsch-hebräisches Wörterbuch*, Požega 1906 = 1906 מרגל, מורשת, תשמ"א = מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א

מיוחס בן אליהו, תשכ"ח = מיוחס בן אליהו, פירוש על ספר דברים, מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח

מיוחס בן אליהו, תשל"ז = מיוחס בן אליהו, פירוש על ספר במדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז

מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים תשט"ו

מנדלבוים, פדר"כ = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, א-ב, ניו יורק תשכ"ב

מרגולין, תרצ"א = י' מרגולין, הקרפדה, תל-אביב תרצ"א
מרגולין, תש"ח = י' מרגולין, זואולוגיה, ב, תל-אביב תש"ח

מתורגמן = אליהו בחור (הלוי), מתורגמן, איזני 1541

נלדקה, 1909 = Th. Nöldeke, "Táξις im Semitischen", *ZA* 23 (1909), pp. 145-148

נויבאואר, 1875 = A. Neubauer, *The Book of the Hebrew Roots by Abu-'l-Walid Marwan Ibn Janah*, Oxford 1875

נתנאל בן ישעיה = נתנאל בן ישעיה, ספר מאור האפלה, בתרגומו של י' קאפח, ירושלים תשי"ז

סוקולוף, 2002 = M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002

ספיר, תרע"א = א' ספיר, ארץ ישראל וסוריה (מאת ה' אוהגן), יפו תרע"א

פין, תרע"ב-תרע"ג = ש"י פין, האוצר, א-ד, ורשה תרע"ב-תרע"ג

פינקלשטיין, תשי"ז = א"א פינקלשטיין, תורת כהנים, ניו יורק תשי"ז

פרחון = שלמה פרחון, מחברת הערוך, מהדורת ש"ז שטרן, פרסבורג תר"ד

צרפתי, תשל"ו = גב"ע צרפתי, "האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 117-141

קאפח, תשכ"ג = י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג

קאפח, תשכ"ח = י' קאפח, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון: סדר טהרות, א, ירושלים תשכ"ח

קוהוט, תרפ"ו = ח"י קאהוט, ספר ערוך השלם², א-ת, וינה תרפ"ו

- קומלוש, תש"ם = י' קומלוש, "הערות פרשניות על תרגום ניאופיטי לספר במדבר",
 ספר שלום סיון, בעריכת א' אבן-שושן ואחרים, ירושלים תש"ם, עמ' 223–236
 קופמן, תרפ"ט = י' קופמן, מלון אנגלי-עברי, תל-אביב תרפ"ט
 קטן, תשמ"ה = מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ה
 קראוס, S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 1–2, Berlin 1898–1899
 קרופניק, תרצ"ט = ב' קרופניק, מלון עברי חדש, תל-אביב תרצ"ט
 רד"ק, ספר השרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, מהדורת
 ביזנטל-לברכט, ברלין 1847
 רצהבי, תשנ"ד = י' רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קריית-אנוני תשנ"ד
 שווארץ, תר"ה = י' שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ה
 שוורצבאום, H. Schwarzbaum, *The Mishle Shu'alim (Fox Fables) of Rabbi Berechiah (ha-Nakdan)*, Kiron 1979
 שחאדה, תשס"ב = ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, ב:
 ויקרא-במדבר-דברים, ירושלים תשס"ב
 שטיינברג, תרנ"ז = י' שטיינברג, משפט האורים, וילנה תרנ"ז
 שיינהאק, תר"א = י' שיינהאק, ספר תולדות הארץ, ורשה תר"א
 שפר, תרפ"ג = ל' שפר, תורת בעלי-החיים, ב, ורשה תרפ"ג
 שפרבר, תשל"ד = ד' שפרבר, "חקרי מלים וגירסאות", ערכי המילון החדש לספרות
 חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 102–111

